

УДК 81'373.21-112=521

КОНЦЕПТ “СИЛА” В ІРАНСЬКОМУ Й УКРАЇНСЬКОМУ ЕПОСАХ (на матеріалі “Шагنامه” Фердоусі і “Слова о полку Ігоревім”)

Марта Стельмах

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра сходознавства імені професора Ярослава Дашкевича,
вул. Університетська, 1, кімн. 239, Львів, Україна, 79000,
тел.: (00380 32) 2394704, e-mail: stelmarta121@yahoo.com*

Проаналізовано мовні засоби відображення концепту “сила” в “Шагنامه” Фердоусі і “Слові о полку Ігоревім”. Показано типологічну схожість зображення сили героїв в іранському й українському епосах.

Ключові слова: концепт, епос, гіперболізація.

Епос є найвищим досягненням національних культур, народних ідеалів, образів, ідей. Художнє слово, розпочавши свій шлях з глибокої давнини з пошуків усних форм вираження народної мудрості, зі створення міфів і легенд, з визначення літературних правил і норм, виробило складну систему освоєння дійсності, визначаючи в ній місце людини, та сформувало особливий епічний простір – літературно-художній світ, що входить до загальної мовної картини світу. А тому не лише давній, а й сучасний Іран неможливо зрозуміти без “Шагنامه” Фердоусі, як і Україну – без “Слова о полку Ігоревім”. Значення цих пам’яток власне і полягає у відображенні основних культурних цінностей епохи, а також у створенні навколо них цілого культурного комплексу, прояви якого знайшли відображення в матеріальній і духовній культурі наступних століть.

Для усного і писемного героїчних епосів характерні однакові риси: проводиться тема захисту рідної землі від народу-агресора; історичне тло створюється у протистоянні з ворогом; у центрі боротьби стоїть держава; епічні герої орієнтуються на верховного правителя, який уособлює народну єдність; з повагою мовиться про родоначальників; герої проявляють небачену сміливість і в бій за рідну землю йдуть, як на свято. Власне останній аспект епічного твору – зображення доблесті, звитяги, фізичної сили, сміливості, мужності тощо героя (ми об’єднуємо всі ці риси в одну під умовною назвою “сила”) – і є **об’єктом** нашого дослідження.

Зазначимо, що відповідно до традицій зображення героя Середньовіччя, кожен герой володів певними непорушними, ієрархічно-ціннісними рисами, і характеристика літературного персонажа ніби виносилася за межі словесного контексту та набувала більш загального, ідеалізованого змісту, який був тісно пов'язаний зі світоглядом цієї епохи [7, с. 25–72]. Тому доцільно, на нашу думку, вищезазначені риси суб'єкта розглядати як культурне явище, як “згусток культури у свідомості людини” [8, с. 40], тобто як концепт.

Дослідження показують, що концепт є семантично глибшим, багатшим, ніж поняття. Концепт наближений до ментального світу людини, а отже, до культури й історії, тому є специфічним. З погляду лінгвокультурології концепт – це одиниця культурного знання / свідомості, яка відсилає до духовних цінностей, має мовленнєве вираження і відзначена культурною специфікою [4, с. 70]. Концепти є колективним спадком у свідомості народу, його духовній культурі, культурі духовного життя народу. Саме колективна свідомість є хранителем констант, тобто концептів, які існують постійно або дуже довгий час [8, с. 76].

Зазвичай, концепти досліджують на основі сполучуваності, переважно предикативної, рідше атрибутивної, комплементарної, а інколи враховують різні широкі мовні контексти (фольклорні, художні, публіцистичні та інші твори). Уже досліджено чимало соціально-політичних, ідеологічних, філософських, культурних, ментальних, міфологічних концептів: “свобода”, “справедливість”, “істина”, “доля”, “душа”, “дух”, “серце”, “шлях”, “жінка”, “чоловік” тощо.

Структура концепту вважається трикомпонентною. До неї належать ціннісний, фактуальний (понятійний) і образний елементи. Фактуальний елемент концепту зберігається у свідомості у вербалізованій формі і може відтворюватися у мовленні безпосередньо, образний ж елемент невербальний і лише описується [6, с. 78].

Отже, концепт ми розглядаємо як ментальне національно-специфічне утворення, змістом котрого є вся сукупність знань про певний об'єкт, а планом вираження – сукупність мовних засобів (лексичних, фразеологічних тощо).

Метою нашої статті є визначити способи фіксації концепту “сила” в іранському й українському епосах засобами мовлення.

Отже, розглянемо якісні і кількісні характеристики сили. Заклик до єднання Руської землі – основна ідея “Слова” – підкріплений поетично гіперболізованими образами сміливих, сильних й могутніх князів і воїнів, від яких Руська земля чекає захисту. Ці князі – представники Руської землі, за ними стоять “храбрыя русичи”, “храбрая дружина”, “храбрыя полки”, “сведоми кьмети”, які шукають “себе чти, а князю славе”, який немало “полегоша за землю Рускую”. Саме тому автор так гіперболічно зобразив воєнні доблесті цих князів і їхніх дружин: вони для нього символ усього руського війська, що обороняє Руську землю, загороджує “своими острыми стрелами” “Полю ворота”. Ігор і його хоробрий брат Всеволод – уже не реальні люди, князі із літопису, а могутні герої старої богатирської билини. Автор оспівує їхню мужність і жагу честі, а про вірних їм дружинників складає цілу баладу: *“Под трубами повиты, под шлемами взлелеяны, с конца копья вскормлены; пути ими исхожены, овраги ведомы, луки у них натянуты, колчаны отворены,*

сабли наостренены; сами скачут, как серые волки в поле, себе ища чести, а князю славы". Смерть князя показана як утрата чудової і неповторної дорожчості: "Одиноко изронил он жемчужную душу из храброго тела сквозь золотое ожерелье".

Епітети, які супроводжують їхні імена, підкреслюють воїнські доблесті князів-воїнів. Тому і зв'язок з усним епосом у відборі цих епітетів очевидний: "храбрый" Мстислав, Святославичі, Ольговичі; "красный" Роман; "храбр и млад" князь; "буй" Роман, Рюрик, Игорь; "буй тур, яр тур" Всеволод; "сильный и богатый и многовой" Ярослав; "удалые" сини Глібові; "свет светлый" Игор; Мстиславичі "не худа гнезда шестокрилци" [1].

Філософську ідею боротьби добра і зла, якою пронизано весь епос, та прагнення прославити рідну країну, яке є головною думкою твору, Фердоусі втілює в образах богатирів, які віддані своїй рідній країні і не вагаючись загинуть заради неї. Рустам – головний персонаж "Шагнаме", в образі якого автор втілює свої уявлення про ідеального героя. Фердоусі підняв на щит не звичайну, а сильну, героїчну особистість. У ній він вбачав свій етичний та естетичний ідеал. Проте Рустам – цілком традиційний герой, зображений відповідно до традицій народного епосу.

Отже, герої "Шагнаме" зображені за допомогою постійних і досить традиційних епітетів та порівнянь, які мають оцінно-етичний характер:

تتش زورمندست و چندان سپاه / که اندر میان باد را نیست راه
"Тіло його сильне і стільки
війська, що між ним не прорвався б і вітерець" [11, т. 5, с. 236, б. 18].

Цікавим засобом вираження концепту "сила" є прикметник شایسته "достойний, вправний". Фердоусі характеризує воїнів, які прибули на заклик шаха, так:

و زان نامداران لشکر هزار خردمند و شایسته کارزار
"З тих тисяч (воїнів) славного
війська, розумних і вправних у битві" [11, т. 5, с. 263, б. 465].

Іншими словами, воїни є "достойними битви", і власне здатність добре битися є їхнім головним атрибутом.

Грамаітично концепт "сила" може бути також виражений:

– заперечною формою дієслова داشتن у поєднанні з лексемою پایاب ('могутність'):

بدانست سرخه که پایاب اوی / ندارد غمی گشت و بر گاشد روی
"Зрозумів Сорхе, що не
осилити йому (Фарідуна), засмутився і кинувся втікати" [11, т. 4, с. 179, б. 2735].

– заперечною формою дієслова بودن у поєднанні з лексемою پای:

جز از باز گشتن ترا رای نیست / که با جنگ خسرو ترا پای نیست
"Крім втечі у тебе
нема виходу, у війні Хосрова тобі не подужати (ти не здатний подужати)" [11, т. 5, с. 274, б. 642].

– ствердною формою дієслова بودن у поєднанні з лексемою تلو 'сила':

و زان سوی با تاج بر سر تراو / که بولیش با شیر درنده تلو
"А по той бік з короною на
голові Тежсав, що мав би силу і з диким левом (міг би здолати...)" [11, т. 4, с. 78, б. 1089].

Майже всі герої твору (і туранці, і іранці) охарактеризовані як нездоланні. Туранський воїн, який викликав суперника на бій ("Розповідь про Камуса

Кяшанського”), та ніхто з іранців не зважився проти нього виступити, охарактеризований так:

دلیران چو آهو و او چون پلنگ / کسی را نبود تاو جنگ / *Ніхто його не міг (не мав сили) подолати у війні, всі витязі як газелі, а він один як тигр* [11, т. 4, с. 204, б. 1425].

Перед вирішальною битвою з туранцями (“Бій Кавуса з шахом Гамаварана”) Рустам хизується своєю силою і випиває чашу вина, славлячи шаха і батьківщину, а воїни у відповідь славлять достоїнства Рустама:

که ما را بدین جام می جای نیست / بی با تو ابلیس را پای نیست *Не місце нам за цією чашею вина, і Бліс тебе в вині не здолає* [11, т. 2, с. 161, б. 532].

При описі бойової спроможності героїв, їхньої сили і мужності, актуалізація смислового компоненту “якість” пов’язана з наявністю заперечення в умовах порівняння і протиставно-обмежувального відношення. У таких конструкціях персонажа можна порівнювати з іншим героєм, який є втіленням сили й чеснот, або ж з твариною, яка уособлює силу. Так, вихваляючи Рустама, шах каже:

هم آورد تو در جهان بیل نیست *Тобі супротивником не є (не може бути) в світі (навіть) слон* [11, т. 2, с. 195, б. 325].

Про іншого героя автор говорить:

نه با جنگ او کوه را پای بود / نه با چشم او پیل را جای بود *Воювати з ним не до снаги і горі, слон не може поглянути йому в вічі* [11, т. 4, с. 244, б. 552].

Отже, здатність суб’єкта виконати дію передається за допомогою заперечних за формою конструкцій, які зображають позитивні якості героя. Так у наведеному вище прикладі охарактеризований богатир, який такий сильний, що його ніхто не здолає.

Проте жоден герой не наділений індивідуальними рисами. Зовнішній вигляд, атрибути чи риси характеру не є критерієм ідентифікації персонажів (див. наприклад, відомий епізод, де Суграб не може впізнати Рустама). Як зазначає відомий дослідник творчості Фердоусі Ш. Шукуров, “характеристики героїв повністю залежать від дії, що відбувається, і конкретного просторового локусу, в який потрапляє герой. Специфіка ситуації, яка утворилася, і простору, який виникає перед героєм, моделює особливості поведінки та постаті персонажів у тексті «Шагنامه» Фердоусі” [9, с. 136–137].

Це ж можна сказати і про “Слово”. Крім звичних і в літописі: “храбрый”, “млад”, “сильный”, “удалый”, ми знаходимо індивідуальні, часто метафоричні епітети, що належать творчій фантазії автора “Слова”. Але всі вони наголошують одне і те ж: хоробрість, славу і воєнну силу героїв.

Варто також зазначити, що якщо герої “Шагنامه” найчастіше порівняні з левом і слоном, то руські воїни – зі соколом. Таке порівняння дослідники пояснюють впливом тюркського епосу. Передусім це стосується втечі Ігоря з полону з його метафоричними перетвореннями в горностая, білого гоголя, сокола, босого вовка. Ці тварини є найхарактернішими представниками тваринного світу тюркського героїчного епосу [2].

Після першого вдалого набігу на передові зағони половців “дремлет в поле Ольгово хороброе гнездо! не было оно обиде порождено, ни соколу, ни кре-

чету, ни тебе, чръный ворон, поганый половчин”. Тут “сокол, кречет” – очевидно руські князі, які, як і протиставлений їм “черный ворон, поганый половчин”, – не повинні би перемогти “Ольгово хороброе гнездо” – інших соколів – нащадків старого князя Олега.

Згадуючи спробу молодих князів проникнути в глибину половецьких степів, автор вигукує: “О далече зайде сокол, птиць бья, к морю”. Сокіл – Ігор, і похід його прирівняний до соколиного полювання, коли сокіл, переслідуючи птаху, залітає на південь, до місця їх зимового перебування, так і Ігор прямував до Азовського моря. Також на початку автор говорить про віщого поета Бояна як про казкового персонажа, “солов’я древнього часу”.

Гіперболізуючи воїнську доблесть і політичну владу своїх героїв, “Слово о полку Ігоровім”, як і народний епос, не виходить за межі правдоподібності, не робить людей надприродними істотами, не наділяє їх ні незвичним ростом, ні небувалою фізичною силою; їх ідеалізована доблесть, як і у героїв народного епосу, виявляється лиш у моменти сутички з ворогом.

Натомість у “Шагнаме” герої наділені надприродною силою. Скажімо, Ростаму приписують 40 метрів зросту і 600 років життя. Так само охарактеризовано і Сограба:

بیلا ستاره بساید همی / تنش را زمین برگراید همی
‘Сягає головою зірок, а тілом давить землю’ [11, т. 2, с. 229, б. 773].

Тільки на полі битви вони “кликом плъкы побеждают”, “по крови” плавають і все ж б’ються, можуть Волгу “веслы раскропити, а Дон шеломы выльяти” тощо. Ідеалізація певних сторін дійсності в “Слові” – поетичний спосіб передати ставлення до неї автора: у центрі уваги його люди, які, як в усному героїчному епосі, своїми силами будуть боротися з ворогом.

У “Шагнаме” силу війська зображено більш гіперболізовано: воїнів так багато, вони піднімають такий пил, від якого не видно ні неба, ні сонця, від звуків барабанів та іржання коней хитаються гори тощо:

ز کشته چنان بد که در رزمگاه / کسی را نبد جای رفتن راه
‘Від убитих так було, що на полі битви неможливо було пройти’ [11, т. 4, с. 268, б. 923] – дослівно. ‘Нікому не було місця пройти’.

Цікавим є питання про співвідношення богатирської і шахської сили. Правителі Ірану знали в своїй історії часи, коли сили зла отримували перемогу. Ці правителі знали жагу влади, через яку вони не жаліли і брата рідного. Рустам був наймогутнішим серед сістанських владик, він наділений богатирською силою, сильніший за володаря (хоча ця сила зображена переважно як фізична) і здатен скинути з трону будь-кого з шахів.

Проте саме Рустам є головною опорою іранських царів у боротьбі з туранцями. Він разом зі своїми воїнами неодноразово захищав законних правителів Ірану від поневолювачів. Він виводить на престол першого царя династії Кеянідів Кей Кубада, неодноразово рятує Кей Кавуса. Рустам не може зайняти трон, але і іранське військо без нього перемогти не спроможне. В оповіданні про Рустама і Суграба, коли Рустам посварився з шахом і відмовився іти походом на туранців, Гудерз

намагається його вмовити, кажучи, що Рустам не має права покинути Іран в таку важку хвилину. При цьому він посилається на попередження Гудждагама:

چو رستم همی ز و بترسد / جنگ مرا و ترا نیست جای درنگ
Рустама, то мені і тобі не можна зволікати [11, т. 3, с. 204, б. 434].

Тобто Гудждагам вважає туранця Суграба настільки небезпечним воїном, що радить, якщо Рустам не погодиться воювати, усім утікати, не ставати з туранцем до бою.

Варто також акцентувати віру Фердоусі у божественну благодать, у так званий фарр, ореол влади, даної самим Богом. Цікаво, що ця давньоперська містична концепція фарру (хварна, а в арабському варіанті барака) мала чимало спільного з шиїтською іманітською концепцією верховної влади. Ще В. В. Бартольд звертав на це увагу і вважав, що поширення шиїзму в Ірані пов'язане з “перегукком” багатьох його теологічних положень з традиційними іранськими теократичними уявленнями.

Лише шахи, за уявленнями Фердоусі володіли цим фаром, лише вони можуть правити, а кожен, хто посміє посягнути на їхню владу чи їхнє життя, буде покараний:

نشاید پرید ای خردمند شاه / سری را کجا تاج باشد کلاه
О мудрий володарю! голову, на якій корона буде шапкою, не можна відрізати [11, т. 3, с. 146, б. 3241].

Натомість руські богатирі – не сторожа, не васали, не слуги і не охоронці князя, в билинах всіляко підкреслюється їхня незалежність. Вони готові битися з ворогом і б'ються, один на один виходячи проти ворога, але лише – в чистому полі. І билинне чисте поле – це епічний символ свободи. Звідси і чітко виражений конфлікт обов'язку честі, відображений у багатьох билинах. Цей конфлікт у “Слові...” трансформується як конфлікт загальнооруських інтересів князя Святослава й особистих – князя Ігоря, який ухилиється від спільного походу на половців. І в цьому – трагізм “Слова о полку Ігоревім” [2].

Варто зазначити, що ідея перської влади династії Саманідів саме і ґрунтувалася на уявленні про фарр як знак благодаті, невидиме світло, яке їде на володаря з духовного світу. Фарр переходить у спадок від батька до сина. Відповідно до цієї концепції будь-яка спроба захопити престол приречена на поразку. Навіть якщо узурпатору вдасться захопити владу, це лише короточасний успіх і незабаром законний володар фарра поверне собі трон.

Власне Саманіди намагались об'єднати всіх феодалів під лозунгом “Вся влада на перській території повинна належати перській аристократії!”

Натомість на території Київської Русі сакрального міфу про правителів не було. Свій родовід вони вели від пришельця-чужинця Рюрика, і лише пізніше, з утвердженням у Росії монархії сюзерена будуть називати “помазаником божим” [3, с. 13].

Тому сила для Фердоусі – це повернення до старого Ірану, до давньої культури, для автора “Слова...” – це єдність.

Доречно також зауважити, що хоча значну частину “Шагнаме” займає опис війн сасанідських шахів з Візантією й іншими країнами, про невдачі Ірану в цих війнах Фердоусі намагається не згадувати. Зате він часто згадує про ратні

подвиги і збереження героями їх богатирської честі. Отже, Фердоусі утверджує силу і непереможність іранської держави.

Головним героєм “Слова” вважається Руська земля. Всі переживання князів і воїнів пов’язані з Руссю, її життям і благополуччям. За Руську землю вийшли вони в похід, коли побачили, що рідній землі загрожує полон, і полягли за неї в чесному бою. За визначенням Д. Лихачова, вся боротьба з ворогами “поетично трансформується з уявленнями про боротьбу світла з темрявою – активною темрявою” і завершується перемогою світла [7, с. 263]. Тому і в “Слові о полку Ігоревім” утверджується сила і непереможність руської держави.

Отже, гіперболізація реальності, коли йдеться про захисників рідної землі, зближує героїв “Слова...” з богатирями перського епосу. І в українському, і іранському епосах утверджується важливість сили (сили фізичної, сили держави). Сила героїв зображена ідеалізовано, відповідно до епічних традицій народів.

Стаття: надійшла до редакції 16.12.2013

доопрацьована 20.02.2014

прийнята до друку 23.04.2014

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Адрианова-Перетц В. П.* “Слово о полку Игореве” и устная народная поэзия [Электронный ресурс] / В. П. Адрианова-Перетц. – Режим доступа : feb-web.ru/feb/slovo/text.htm
2. *Баскаков Н. А.* “Слово о полку Игореве” / Н. А. Баскаков // Памятники литературы и искусства XI–XVII веков. – М., 1978. – С. 59–68.
3. *Бекназарова Г. Э.* Культурный ресурс конструирования национальной идентичности и трансляции гендерного порядка (на примере памятников “Шах-наме” и “Повесть временных лет”): автореф. дисс. ... канд. филос. наук / Г. Э. Бекназарова – Душанбе, 2007. – 24 с.
4. *Воркачев Л. Г.* Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании / Л. Г. Воркачев // Научные доклады высшей школы. – 2001. – С. 64–72. – (Филологические науки ; № 3).
5. *Калугин В.* Идеалы русского эпоса / В. Калугин // Русь Многоликая. – М.: Советский писатель, 1990.
6. *Карасик В. И.* Лингвокультурный концепт как единица исследования / В. И. Карасик, Г. Г. Слышкин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: сб. научн. тр. / под ред. И. А. Стернина. – Воронеж, 2001. – С. 75–80.
7. *Лихачев Д. С.* “Слово о полку Игореве” и культура его времени / Д. С. Лихачев. – М., 1985.
8. *Сахаров В.* Игоревая песнь: поэзия и слава [Электронный ресурс] / В. Сахаров. – Режим доступа : archives.narod.ru
9. *Степанов Ю. С.* Константы. Словарь русской культуры : [изд. 2-е, испр. и доп.] / Ю. С. Степанов. – М.: Академический Проект, 2001. – 990 с.
10. *Шукуров Ш. М.* “Шах-наме” Фирдоуси и ранняя иллюстративная традиция / Ш. М. Шукуров – М.: Наука, 1983. – 176 с.

۱۱. شاهنامه (از روی چاپ مسکو) در ۴ مجلد، ۹ جلد / به کوشش و زیر نظر دکتر سعید حمیدیان. – تهران : اورامان، ۱۳۷۴.

CONCEPT “POWER” IN UKRAINIAN AND IRANIAN EPOS (on the base of “Shahname” Ferdousi and “Slovo o polku Ihorevim”)

Marta Stelmakh

*Ivan Franko National University of L'viv,
Professor Yaroslav Dashkevych Department of Oriental Studies,
1, Universytets'ka str., room 239, L'viv, Ukraine, 79000,
tel.: (+380 32) 239 47 04, e-mail: stelmarta121@yahoo.com*

The linguistic means of the expressions the Concept of ‘power’ in “Shahname” Ferdousi and “Slovo...” have been analysed. The typological resemblance of the expressions of the hero’s power in Ukrainian and Iranian epos has been demonstrated.

Key words: concept, epos, power, hyperbolizing.

КОНЦЕПТ “СИЛА” В ИРАНСКОМ И УКРАИНСКОМ ЕПОСАХ (на материале “Шахнаме” Фердоуси и “Слова о полку Игореве”)

Марта Стельмах

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
кафедра востоковедения имени профессора Ярослава Дашкевича,
ул. Университетская, 1/239, Львов, Украина, 79000,
тел.: (+380 32) 239 47 04, e-mail: stelmarta121@yahoo.com*

Проанализированы языковые средства отражения концепта “сила” в “Шахнаме” Фердоуси и “Слове о полку Игореве”. Показано типологическое сходство изображения силы героев в иранском и украинском эпосах.

Ключевые слова: концепт, эпос, гиперболизация.